

Бошко Миловановић

Учитељски факултет Призрен / Лепосавић - Србија

e-mail: bosko.lj.milovanovic@gmail.com

ГОРСКИ ВИЈЕНАЦ – ЛЕКСИЧКИ ОЗНАЧИТЕЉ ДУХОВНОГ СТАЊА НАРОДА

Апстракт: У раду Горски вијенац се тумачи као књижевноуметнички лексички означитељ духовног стања српског народа са становишта религиозности дела. Особита пажња посвећена је универзалним вредностима које проистичу из Његошевог поимања Вере у значењу праведности, слободе, доброте и лепоте, као универзалних етичких принципа. Горски вијенац супстанцијално и сензоријално приказује које су вредности у бити народа као заветне заједнице којој припада песник.

Кључне речи: Горски вијенац, Духовност, Косовски завет, Слобода, Дух, Правда.

Увод

Опраштајући се на железничкој станици у Фиренци од Љубомира Ненадовића, у чијем је друштву 1851. године спроводио неку врсту пролећног ходочашћа светињама и лепотама у великим градовима Италије, тражећи успут лека за своју грудоболу без посебне надежде, верски и световни поглавар Црне Горе и уједно највећи српски песник упутио је српском књижевнику и дипломати аманетне стихове:

*Хајде пођи равној Шумадији,
поздрави ми српске витезове:
нек' не пашу сабље од јордама,
већ нек' јашу коње од мегдана;
на Косову да се састанемо,
да ми наше старе покајемо.¹*

У септембру те 1851. године, Ненадовић ће напунити двадесет и пет година, а у октобру владика црногорски и Пустињак цетињски окончаће овоземаљску меланхоличну самоћу и придружиће се косовским јунацима – заточницима Србије небеске и вечне. Наведени стихови су и са те стране аманетни. Но, владика Раде је целог свог словесног живота потцртавао ту димензију српског постојања, као упоришног опредељења и залога за вечност. **Горски вијенац** је песнички веродостојни исказ таквог опредељења. То дело није приказ прохујалих времена и одавно покојних људи, него песнички и етички тестамент за сва времена, темељ српској самосвести, духовно извориште чију савременост могу да негирају само бивши Срби, и бивши људи.

¹ Ненадовић 1950, 115.

Слобода и њено остварење

Шта је то што наш песник – философ највећма љуби? СЛОБОДУ! Ону слободу коју оличавају Мажуранићеви – а тако његошевски! – стихови: *Оро гнијездо врх тимора вије / јер слободе у равници није*, на које се садржајно надовезује певање народног кола из **Горског вијенца**: *Што утече испод сабље турске, / што на вјеру праву не похули, / што се не хће у ланце везати, / то се збјежа у ове планине / да гинемо и крв проливамо, / да јуначки аманет чувамо, / дивно име **и свету слободу***. Тим више је љуби, што је најчешће *роб земље, дужности, звања и сама себе*². Али то је више ношење сопственог крста на витешки начин, уза све сумње и исповедна олакшања душе пред пријатељима. Дивно је и песник Рајко Петров Ного уочио ту Његошеву „етногенетску концепцију Црне Горе као збјега преосталих косовских витезова“. Лако се уочава и прихвата да се између контрастних ситуација опште успаваности с почетка и наговештаја престојећих борби с краја **Горског вијенца** збива драма у којој се решава судбина Црне Горе као последње искре слободе³.

Опредељење за слободу Његош је нераскидиво повезао са душом нашег народа. Тиме се суштински обесмишљава бахатост силника који пред појединца – припадника другог народа стављају „слободу избора“ по принципу или – или. Или да се буде рајетин, обесправљен, унижен, вазда спреман на услуге аги, ма и по цену сопствене части, или да се постане потурица, и нађе компензација за излучивање из народног бића у манифестацијама господства, сигурности и изобиља. Таква „слобода избора“, у ствари, значи опредељивање између две врсте ропства, од којих је оно друго лагодније, али по душу погубније. Рајетински менталитет подразумева и губитак личности, и губитак националног идентитета. *Његошев човек није рајетин пред власти, ни пред судбином, ни пред самим богом. Ту нема „лука“, но је сав народ властелин, велики или мали*⁴. Реализација слободе отпочиње управо непристајањем на поменуто или – или, самопрегорним проникнућем у највише принципе постојања човека као појединца и припадника народа, и спремношћу да се оно што је у мислима препознато као веран одраз сопства брани и чува без обзира на могуће жртве. Затечен одговором у вези са разлогом забране новина, нађеним у распростирању исувише велике слободе, Његош пита и истовремено одговара: *Шта се Србија има бојати слободе? Србија, коју је слобода родила, која само са слободом може унапријед поћи*⁵.

По тој жеђи за слободом, насушној потреби за самопрегорним испуњавањем завета као начином превладавања историјске драме, Његош је близак Николају Берђајеву, философу слободе. У свом најпознатијем спеву, философски узвишеном, епски обухватном, лирски распеваном и драмски протканом, Његош је извршио уметничко поистовећивање Христовог и Косовског завета, освећујући јунаке и наливајући свеце хероизмом. Још једна упадљива сличност постоји између Његоша и Берђајева, када говоримо о основи њиховог духовног проницања, а то је сагледавање важности и првотности религијског надахнућа. Код Берђајева спасење света и сједињавање са Божанством долази са епохом Светог Духа, при чему се индивидуално обожење зачиње у историји, у историјском животу који се схвата као непрестана борба за слободу. Код Његоша је слобода у тој мери нераздвојива од човековог бића, да се против зла и ропства устаје и онда када нема наде у победу, што пламтеће јасно казује

2 Секулић 1972, 85.

3 Деретић 2005, 36.

4 Слијепчевић 1972, 103.

5 Ненадовић 1950: 25.

стих: *Нека буде што бити не може!* То је изванредно уочио наш нобеловац, називајући суштину овог стиха „очајничком девизом“ која је *животна истина сама*, „страшном лозинком“, исправно закључујући да без тог „самоубилачког апсурда“ и „позитивног нихилизма“, *без тога упорног негирања стварности и очевидности, не би била могућа ни акција, ни сама мисао о акцији против зла*. И управо на тој равни Андрић генијално сагледава Његошев стих као *израз нашег основног и најдубљег колективног осећања, јер под том девизом, свесно или несвесно, вођене су све наше борбе за ослобођење, од Карађорђа па до најновијих времена*⁶. Те борбе истовремено су вођене на физичком и духовном, земаљском и небеском плану, са свешћу о привремености земаљског и вечности небеског разрешења. И Јеротић све озбиљније и дуже кризе, како у животу појединих људи, тако и народа па и целог човечанства, сагледава као изазов и шансу за духовни напредак човека и човечанства, под претпоставком „не само оживљавања у сваком човеку присутног *религиозног човека* (homo religiosus), већ и целовитог саживљавања са оваквим архетипом“⁷.

Његошев косовски завет, небеско царство и заветна заједница

Подвајање Истока и Запада вршило се дуго, носећи у себи нешто више од разлика европејства и азијатства. Нити је Европа остала верна принципима властитог настанка, античкој философији и хришћанству, нити је Азија – оно што уобичајено обухватамо одредницама Мала Азија и Блиски исток – остала хомогена и поред толиког труда бројних славних владара и војсковођа намерних да царством обједине сву множину територија, вера, раса и народа. Тамо где није било воље за мирењем са разликама, настале су непомирљиве супротности, које су и направиле тај, како Андрић сликовито дефинише, „крвави зид“ који је преполовио нашу националну целину, и због чега је Његош „у ствари, од српске историје боловао“, како је запазио песник Рајко Петров Ного, устврђујући да су и Петровићи дошли са Косова, „јер су на Косову сви Срби рођени“. Примивши на себе Косовски завет, Његош је својим делом аутентично и оригинално утврдио себе и властити народ у поштовању светости тог завета, у слављењу оних који јесу „вјечна зубља вјечне помрчине“, у опредељењу да „треба служит чести и имену“. То утврђење, самоспознаја и идентификација извршени су путем Његошевог дела у тој мери, да Матији Бећковићу и није остало друго него да саопшти велику истину: *Косова, Косовског завета, Обилића и вере Обилића, онаквих како их знамо, пре Његоша није ни било*. Истоветно одређење има и најумнија Српкиња свога времена, која је Његоша мудраца узвисила над Његошем мислиоцем, имајући у виду да је мудрост духовни дар и врста божанског знања, при чему *мудрост силази на људе жртвоване по позиву, и преображене још за живота*, па бива савршено јасно да је мудри Његош *био жртвован косовској идеји, и то онаквој какву је сам исхранио у себи, да постане већа но што је на Косову била*⁸.

Његошу јесте претходила, и у извесном смислу га наговестила, народна поезија у коју је уткана душа српског народа. Ипак, Његош је био и остао један, без субјективизираних претходника и следбеника, што је потцртао један други велики владика, Николај Жички, уз категоричку тврдњу да је Његош и такав, један, *у стању да својом високом и широком религиозношћу демантује мишљење о нерелигиозности нашег народа*, јер се и поред уочљиве самосвојности и самобитности великих људи не

6 Андрић 1976, 16.

7 Јеротић 2010, 60.

8 Секулић 1971, 475.

може порећи да они представљају *душу онога народа, у коме су рођени*⁹. Дакле, душа нашег народа јесте религиозна, а Његош постаје највиши израз те религиозности, настале спајањем мисли, као најдубље и апсолутно усредсређене контемплације о свету, микрокосмосу и макрокосмосу и осећања у смислу интензивне осетљивости. Владика Николај је то сажео у јасну и свеобухватну дефиницију: *Његошева религија је плод његове философије и његове поезије, тј. његове мисли и његовог осећања*¹⁰. И ма колико се слагали са констатацијом да се код Његоша Бог не јавља као тројство у јединству, већ се пројављује као плуралитет који увек остаје себи идентичан, ако унесемо елемент највишег симболичног поистовећивања, запазићемо Свето Тројство и у Његошевом делу. Његош се напаја на врелима Правде, Доброте и Лепоте, као исходиштима Бога Оца, Бога Сина и Светога Духа. Још једно тројство лако се уочава у структури Његошевог најпознатијег дела, и оно се дефинише као *мисаона, духовна, философска вертикала Горског вијеница*¹¹. Оно је садржано у облику три кључна становишта: становишту главара (које изражава принцип акције, почивајући на традицији, обичајима и херојским идеалима колектива), становишту владике Данила (које изражава принцип сумње, заснован на мисаоним сударима са светом и тек изниклим сазнањима) и становишту игумана Стефана (које изражава принцип контемплације, носећи собом „сигурност, спокојност и ведрину коначног сазнања“). Уколико и сами дубље промислимо о наведеном, доћи ћемо до једног закључка: да су сва три становишта садржана у Његошевом мишљењу, добијајући виши израз у његовој поезији. Витешка етика Вука Мићуновића – представља потврђивање Обилићевог херојства, то је Његош, то су укупност и слога народа сербског. Сумња, запитаност о смислу, свест о одговорности и саосећајност владике Данила – и то је Његош, као и многи великани изникли из овог „грмена“, истовремено малог и великог. Налажење вишег смисла, суштинског значаја и космичког оправдања за овоземаљска дела које при крају спева уноси игуман Стефан – опет је то Његош, као и најпробранији духовни представници овог народа. На тој вертикали запажамо множину народа у основи, и ретке изабранике при врху, док Његош остаје једини аутентични интегрисући чинилац наведеног „становишног“ тројства, уграђујући себе и своје дело у темељну основу, у арматурни стуб и у кровну плочу величанствене духовне грађевине.

Поменули смо неке подударности у философском погледу између Берђајева и Његоша. Оно што је уочљиво као разлика, јесте склоност Берђајева ка метафизици западног „смера“, у односу на трансцендентно усмерење Његошево. Управо та тежња ка превазилажењу, свест о народу као заветној заједници, сама заветна свест која је *човјеково поистовјећење с Косовским јунацима*¹² чини срж Његошевог литургијског опредељења. У заветној свести више је садржана трагедијска него епска свест, више је заступљено витештво (чојство) него јунаштво. Опредељење за царство небеско не значи, међутим, тежњу ка рају у који се стиже јуначком погибијом у одбрани вере или нације, пошто *завјетно Небеско царство, напротив, чини саму суштину виталности (духовљене виталности!) заједнице коју овде, сада, на земљи и у времену и против времена чини историјском баш то завјетно Небеско царство*¹³! Његош је дубоко у себи имао чувство за такву религиозну егзистенцију која остаје упркос менама времена, смењивању епоха, супротстављајући се „светским процесима“ и „захтевима времена“.

9 Велимировић 2001, 2.

10 Велимировић 2001, 7.

11 Деретић 2005, 37.

12 Видовић 1989, 28.

13 Видовић 1989, 18.

Народ који је такав завет примио, који га чува и потврђује властитим животом може да претекне, да сачува смисао и идентитет и да оствари континуитет, бивајући чинилац Историје. Народ који такав завет погази, заборави или у свести изокрене његову суштину нестаће са историјске сцене, почистиће сам себе са позоришта и без физичког призора разбојишта и попришта. Бивши припадници тог народа би за кратко мислили да су постали део некаквог измишљеног света, некакве целине обједињене истим духом и мишљу, а онда би са ужасом схватили да таквога „света“ нема, да га никада и није било, а да главни заговорници „светске“ идеје и „духа европеизма“ јесу они који су одавно прогнали доброту душе и креативност духа. Зато и нама остаје да са генијалним ствараоцем поделимо веру у то да ће од Његошеве личности и његовог дела увек зрачити нешто човечно и опште, *високо изнад векова и поколења*, и да у свим временима и у безбројним областима може да буде ослонац и путоказ нашем човеку, у најразноличнијим његовим тежњама и потребама¹⁴.

Правда и витештво

Правда је код Његоша истовремено онтолошка и божанска категорија. Умом и чувственом нутрином врши се препознавање онога што је суштина, што треба да опстане у вечности, у космичком поретку, па се последично као Зло сагледава све оно што хоће и може да наруши или окрњи ту суштину. Правда и јесте у очувању суштине, и њено остварење не подразумева очекивање праведне божанске награде или казне, већ изискује овоземаљски труд и самопрегор. *Своје* право има вук на овцу, *своје* право има „тирјанин на слаба човјека“, али правда и праведност се поистовећују са најсветијом дужношћу, која је усмерена на то да треба *тирјанству стати ногом за врат, / довести га к познанију права*. Без светог осећања за правду српски народ, као заветна заједница, одавно би нестао. Владика Николај је запазио Његошево витештво, садржано у односу према људима који се заснива на вери у правду, па зато и истиче да је *Горски вијенац најсјајнија проповед и највеличанственија глорификација правде на српском језику*¹⁵.

Св'јет је овај тиран тиранину, / а камоли души благородној! Слободан Томовић тумачећи *Горски вијенац*, Његошеву борбу против зла, насиља и тираније сагледава као нужност племенитог човека да „прихвати одбрану као систем и правило живљења“¹⁶. Супротстављање тиранима и окупаторима, противљење неправди је истовремено противљење Злу, док појам Правде, иако најчешће подударан, није нужно истоветан са појмом Добра. Јунак, херој витешког опредељења никада не свети себе, али без премишљања устаје и бори се да би светио Правду, не пружајући милост, посвећен уверењем да врши дело Божје. Оличење те и такве Правде у Срба јесте Милош Обилић, „воинствени гениј свемогући“, „змај огњевити“ који „падиши стаде под вилице“, испуњавајући тако најсветију дужност. То није оно апсолутно Платоново Добро, пошто је Његош у *својој садашњости и прошлости видео много зла, и исписао убеђење: да се зло мора злом дочекивати*¹⁷. Зло никада није апстрактно, оно је увек персонификовано, да би у свету могло да делује. Да би човек сагледао Зло, мора да властитим уздицањем допре у сопствену унутрашњост, а тамо за *свог имагинарног (маиштовног) саговорника може да има једнако Лучу христолику као и Сатану*, који је, као и Бог, *унутрашња*

14 Андрић 1976, 56.

15 Велимировић 2001, 76.

16 Томовић 1990, 470.

17 Секулић 1971, 167.

реалност човјека¹⁸. Сатана, Зло – то је Његошев враг „су седам бињишах“ који долази у „сан паклени“, „куга људска“, „демонски месија“ који пружа послатице „лажне вјере“, и чије је главно дејство у лукавству којим се разбија заједница. То је *враг рода људског, крвник људски и човекоубица*, који од самог почетка предузима непочинства, употребљавајући *сва оружја и све сплетке против човека*¹⁹.

Свест о неслози великаша, о клицама растакања заједнице и пре доласка турске војске опстала је у народном сећању, нарочито кроз епiku. Певањем Кола на почетку скупштине о Маломе Госпођину дне на Цетињу, у тренуцима када су се главари „макли на страну“, исказује се оно што је одавно запретено у народној свести: како „наши цари закон погазише“, „забацише владу и државу“, „на комате раздробили царство“, „српске силе грдно сатријеше“ и „распре сијеме посијаше грко“. На једној страни, еписки насликана неслога и себичлук, на другој – еписки размахнути јунак осветник, „жртва благородног чувства“. Ипак, Милош Обилић је у заветном сећању Срба не само еписки јунак, него много више – витез сјајног витешког лика и благородне витешке душе, чија „света правда“ сија на развалинама царства, који ће да живи „доклен сунца грије“. Његош је управо учинио да лик Обилића прерасте у народној свести из еписког јунака у витеза светлости и части. Милошева правда и правда његових побратима, сапричешћених у Косовском причешћу, сија натпросторном и надвременом светлошћу, а то је Његошева Луча. *Вјерност светом цару Лазару (цару свете, Небеским царством и Косовским причешћем посвећене Србије) је завјетна, јер је то вјерност лику који се поистовјетио са Христом*²⁰! Кнез Лазар је тај који причешћује војску примајући завет од Богородице, и његово мучеништво јесте уткано у Косовски завет, док Обилић учествује у завјету својом узорном вјерношћу Лазару и узорним поштовањем Лазара и своје ријечи, свог завјета²¹. Том Обилићевом узорном верношћу и поштовањем завета опијене су душе многих поколења српског народа, на којем год простору да је посејан. Обилића Црногорци сневају – и поносе се таквим сном – Обилића певају, Обилићем се куну, Обилићем живе. И извесно нико од Црногораца није више сневао Обилића нити је ико њиме више живео него сам Његош²². На једној страни, сагрешење великашке множине, губљење образа и човештва, последишно губљење царства и падање у испаштајуће ропство. На другој страни, Милош Обилић као „вјечна зубља вјечне помрчине“, који *показа својом жртвом једини могући пут избављења, и том његовом вером причешћују се први изабраници који ће искресати искру слободе, почетак доцнијег општег пожара*²³.

Уместо закључка

Још једном истичемо да опредељење за Небеско царство и поштовање Косовског завета имају смисла управо за живот овоземаљски, за народ овдашњи и за трајање у Историји. Погрешно је овој заветној суштини одрицати животност, и неприлично је придавати јој митолошка и легендарна обележја, чак и ако у миту и легенди сагледавамо супстрат колективне свести. Такође је погрешно уобичајено навођење да је главна „тема“ *Горског вијеница* истрага потурица. Грубовић то истиче,

18 Видовић 1989, 64.

19 Велимировић 2002, 43.

20 Видовић 1989, 42.

21 Видовић 1989, 41.

22 Велимировић 2001: 77.

23 Слијепчевић 1972, 93.

сматрајући је формалним предметом спева, док је стварни *борба непрестана* између два супротна принципа, светлости и мрака, слободе и ропства, душе и тела, добра и зла.²⁴ И Деретић је на то делимично указао, сагледавајући народни колектив као исходиште акције и наводећи да се радња збива *на четири велика хришћанска празника, о Тројичину дану, о Малом госпођину дану, на Божић и Нову годину*, те да коло представља народ у свом апстрактном, историјском јединству, као *отеловљење колективног начела*²⁵, при чему аутора дела најмање занима сам ток збивања, па се истрага уопште и не приказује. Истраге, онакве каква се деценијама наводи да се десила са позивом на Његошево дело, уопште није ни било, мада је историја, додуше, забележила мањи локални сукоб узрокован претходним заробљавањем владике Данила. Историчар уметности и цивилизације и велики познавалац Његошевог дела, пошто је претходно језгровито навео шта чини тзв. „модел великог књижевног дела“ – велики, судбоносни догађај којим се одређује историја или мења њен ток – наводи отрежњујуће јасно: *Модел за Горски вијенац није никаква истрага потурица, него повијесно одлучујући и препорађајући САБОР ХРИСТИЈАНСКЕ ГОСПОДЕ, духовне и свјетовне (племенске) уз присуство народа који се на томе Сабору појављује као Коло*; Нови завет наводи Сабор на Педесетницу (Духове) када је основана Црква Силаском Светог Духа, и то као заветна заједница Новог завета, а *та иста Педесетница је („Тројичин дне“) и дан Сабора у Горском вијенцу*²⁶. Таквим саборима не само да се симболизује, него се духовном светковином остварује прочишћење и утврђење, обнова и преображај, појава и оснажење заветне заједнице. Историја има смисла ако се сагледава као духовни континуитет, јер је једино тако могуће успоставити идентитет са поколењима која су живела раније. Народ има историјско утемељење и национални континуитет ако је заветна заједница, а не друштвена група, племенска, крвна, односно магијска заједница која се води страхом и мржњом. *Снага племена почива на безначајности човјека као личности. Снага заветне нације (као историје) извире из моћи, значаја и достојанства личности*²⁷.

Срба ће бити док буду опстајали у времену као заветна заједница. Његошево дело је у својој укупности од велике помоћи у тренуцима искушења и испитивања чврстине вере појединца као личности, и чврстине веза те заједнице. Зато га Матија Бећковић и назива „посрбљено јеванђеље, чије су речи непропадљиве“, док за сам *Горски вијенац* каже да је постао „национална Библија“²⁸. Ред је да о Његошу и значају његовог дела за дух и душу овог народа последњу каже онај ко једини по стваралачком генију и чувству за народ може да стане уз бок Владике: *За све нас који смо се родили на тлу некадашње османлијске експанзије или владавине, Његош је највиши и нама најближи песнички израз свега што покреће човека у његовој борби за слободу, хлеб и просвећеност, у његовој тежњи да се ослободи проклетства и рђе недостојна живота и робовања. ... Он је у нашим лутањима и нашим сналажењима, у нашим полетима који нису увек трајали и у нашим борбама које нису престајале*²⁹.

24 Грубовић 1998, 85.

25 Деретић 2005, 36.

26 Видовић 1989, 81–82.

27 Видовић 1989, 98.

28 Бећковић, 2013.

29 Андрић 1976, 66.

Литература

Андрић, И. (1976): „Његош као трагични јунак косовске мисли“, у: *Уметник и његово дело*, Просвета, Београд.

Андрић, И. (1976): „Његошева човечност“, у: *Уметник и његово дело*, Просвета, Београд.

Андрић, И. (1976): „Светлост Његошевог дела“, у: *Уметник и његово дело*, Просвета, Београд.

Андрић, И. (1976): „Вечна присутност Његошева“, у: *Уметник и његово дело*, Просвета, Београд.

Берђајев, Н. (2002): *О човековом ропству и слободи*, БРИМО, Београд.

Бећковић, М. (2013): *Свети Петар II Петровић Његош Пустинјак цетињски*, <http://www.slobodanjovanovic.org/2013/05/17/sveti-petar-ii-petrovic-njegos-pustinjak-cetinjski/>

Велимировић, Н. (2001): *Религија Његошева*, Октоих, Подгорица, <http://www.pouke.org/upload/fajlovi/knjige/Vladika%20Nikolaj/Religija%20Njegoseva-sveti%20Vladika%20Nikolaj%20Velimirovic.pdf>

Велимировић, Н. (2002): *О Богу и о људима*, Православна црквена општина ЛИНЦ, Линц, Аустрија.

Видовић, Ж. (1989): *Његош и Косовски завјет у Новом вијеку*, Филип Вишњић, Београд.

Грубовић, М. (1998): *Дуализам у Његошевом Горском вијенцу*, „Школски час“, број 5, стр. 84–89.

Деретић, Ј. (2005): „Његош“, у: *Горски вијенац – Луча микроkozма*, Политика/Народна књига, Београд.

Јеротић, В. (2010): *Препознати Христа*, Ars Libri/Бео књига, Београд.

Ненадовић, Љ. (1950): *Писма из Италије*, Издање „Југословенске књиге“, Београд.

Ного, Р. П. (2013): „Може ли „истрага предака“ наудити Његошу“, *Печат*, број 292, 1. новембар 2013. године.

Његош, П. П. (1969): *Пјесме – Луча микроkozма – Горски вијенац*, Српска књижевност у сто књига, књ. 13, Матица српска/СКЗ, Нови Сад/Београд.

Секулић, И. (1972): „Његош творац и уметник“, у: *Српска књижевност у књижевној критици*, књ. 4, Епоха романтизма, Нолит, Београд.

Секулић, И. (1972): „Језик Његошев“, у: *Српска књижевност у књижевној критици*, књ. 4, Епоха романтизма, Нолит, Београд.

Секулић, И. (1971): „Тестамент владике Рада“, у: *Његошу књига дубоке оданости*, Српска књижевност у сто књига, књ. 74, Матица српска/СКЗ, Нови Сад/Београд.

Секулић, И. (1971): „Језик Горског вијенца“, у: *Говор и језик културна смотра народа*, Српска књижевност у сто књига, књ. 74, Матица српска/СКЗ, Нови Сад/Београд.

Слијепчевић, П. (1972): „Неколико мисли о Његошу као уметнику“, у: *Српска књижевност у књижевној критици*, књ. 4, Епоха романтизма, Нолит, Београд.

Танасковић, Д. (2013): „Јесмо ли заиста постали 'нови народ'“, *Печат*, број 286, 20. септембар 2013. године.

Томовић, С. (1990): *Коментари*, Народни музеј Црне Горе/Издавачка заједница „Велько Влаховић“, Цетиње/Београд.